

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(Ինֆնակեմսագրութիւն)

Պրն. Եղիա Ներսէսեան, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան Հիմնադիրը, 1984 թուականին Նիւ Եորքի մէջ ինծի հանդիպեցաւ եւ տեղեկացուց Ընկերակցութեան որոշումը՝ հրատարակելու բացառիկ հատոր մը, ձօնուած՝ իմ դրամագիտական նուաճումներու: Բնականաբար, ես զգացուեցայ այս գնահատման համար, մինչեւ որ ինք ինծմէ խնդրեց շարահիւսել ինքնակենսագրական գլուխ մը: Ան պնդեց որ այս առաջարկը պարտք մըն էր որ ես պէտք էի կատարել: Իր լաւագոյն համոզիչ բանավէճը այն էր որ, իմ մասին քանի մը կարճ կենսագրութիւններ լոյս տեսած էին իմ Selected Numismatic Studies գիրքին մէջ՝ տպուած 1981ին, եւ շատ քիչ նորութիւն կրնար գրուիլ, ուրեմն, ինքնակենսագրութիւն մը «անհրաժեշտութիւն» մըն էր:

Երբ այս առաջադրանքը սկսայ, շուտով համոզուեցայ թէ չէի կրնար գրել սովորական բան մը: Բարեբախտաբար, եղբայրս Քերոբ, իր գիրքին մէջ, Some of Us Survived, տուած է շատ հետաքրքրական տեղեկագրութիւն մը մեր ընտանիքի մասին՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն մինչեւ 1926 տարին, երբ մենք Գանատա գաղթեցինք, եւ ես կը խորհիմ թէ հոս պէտք չունիմ կրկնելու այն որ իր կողմէն ըսուած է:

Երբ կը մխրճուիմ իմ յուշերուս մէջ եւ կը ջանամ անոնք թուղթին յանձնել, որոշ դէպքեր որ ինծի համար խոր նշանակութիւն ունեցած են, շարունակ կը թափանցեն իմ մտածումներէս ներս: Անոնք կրնան ըլլալ այն հանգամանքին մէկ մասը, որոնք կերտած են իմ կեանքիս ուղղութիւնը:

Իբրեւ երախայ մը, կը վերյիշեմ մօրս խօսքը թէ երբ ես ծնած էի Սեբաստիոյ մէջ (ուրիշ զաւակներուն կրտսերագոյնը), հայրս մէկդի դրած է տոպրակ մը ոսկի դրամ, որ երբ ես տարիքս առնեմ, երթամ Գերմանիա եւ ստանամ երկրագործական ուսում: Իմ հայրս որ կը հաւաքէր հայ ու թուրք գիւղացիներուն բերքը ու կը կարգադրէր անոնց տնտեսական կարիքները, կ'երեւի կը փափաքէր որ ես սորվիմ եւ գործադրեմ հողագործական արդիական միջոցներ հունձքի արտադրութեան համար:

Մօրս ընտանիքը պարունակած է եկեղեցական առաջնորդներ եւ բանասէրներ: Ինք յաճախ ինծի ըսած է, թէ ինք որչափ տպաւորուած է Uncle Tom's Cabin գիրքին պատմութեամբ (հայերէն թարգմանութիւն), որ իր հայրը կը կարդար իր ընտանիքի անդամներուն:

Իր փոքր քոյրը Ամերիկա ղրկուած է հօրս կողմէ, որ մանկավարժութիւն ուսանի: Ուրիշ մօրաքոյր մը Ներոպայի մէջ սորված է եւ առաջին անձը եղած է, որ սկսած է մանկապարտէզ մը Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Երբ թուրք կառավարիչը իրեն հրամայած է որ ինք բանայ նման դպրոց մը ականաւոր թուրք ընտանիքներու զաւակներուն համար, ան կատարած է պահանջուածը եւ շուտով թուրք երախաները սկսած են հայերէն երգել եւ հայկական խաղերով զբաղիլ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմով, նման գործակցական ջանքեր յանկարծ փերջ գտան, եւ քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը սկսաւ: Մէկուկէս միլիոնէ աւելի հայեր ջարդուեցան եւ անհամար անձեր քուեցան դէպի Արաբիոյ անապատը: Երբ երկուհարիւր հազար հայ կամաւորներ միացան ռուսական բանակին եւ յառաջացան Հայաստանի մէջ, զայն ամառացած գտան: Անշուշտ, ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտներ ալ հայոց պատմութեան մաս կազմեցին: Ֆրանց Վերֆելի Մուսա լիբանֆառասուն օրերը կրկնուեցան ռուսական սահմանի մօտ եւ քանի մը ա'յլ վայրեր: 1918 թուականին, Դաշնակիցները ժողովուրդին խոստացան իրենց պապենական հողերուն վերադարձը, եւ Վուտրօու Վիլսոն նոյնիսկ գծեց ազատ Հայաստանի մը սահմանները, բայց կ'երեւի թէ այդ տեղի պիտի չունենար: Համայնավարութեան գալուստով, Դաշնակիցները կանգնեցան Թուրքիոյ ետին եւ մնացեալը յստակ է:

Մայրս եւ իր կենդանի մնացած չորս զաւակները առանց ապրուստի միջոցներու էին Հալէպ, Սիւրիա: Եւ քանի որ ան նախաձեռնակ անձ մըն էր, իրեն վստահուեցաւ գաղթականներու ճամբարին ղեկավարութիւնն ու անոնց կերակուրին մատակարարութիւնը: Ինք կը յուսար մեզ փոխադրել Կիլիկիա, որ

Ֆրանսական խնամակալութեան տակ էր, սակայն ֆրանսացիները հոնկէ հեռանալէն յետոյ (Դաշնակիցներու ա՛յլ դաւաճանութիւն մը եւս), ամերիկացի մօրաքոյրս մեզի օգնեց Կոստանդնուպոլիս փոխադրուելու համար: Ան դրամ ալ չէր ունէր որ երկու քոյրերս Ամերիկա մեկնին, սակայն բաւարար դրամ չկար մեր միւսներուն համար: Բեմալ Աթաթուրքի կառավարութեան տիրացումով եւ թրքական ազգայնականութեան վերածնունդով, մենք դարձեալ հարկադրուեցանք փոխադրուելու՝ այս անգամ Պուլկարիա: Հոս քրիստոնեայ երկրի մը մէջ, մթնոլորտը ամբողջովին տարբեր էր: Պուլկարները կարեկից էին հայերուն հանդէպ, քանի որ դարերով իրենք ալ նոյն ճակատագրին ենթարկուած եւ տառապած էին թուրքերու լուծին տակ: Մայրս յաջողեցաւ զիս արձանագրել տալ Մեսրոպեան Գոլէճը, սեփական տարրական դպրոց մը, հիմնադիր՝ Գէորգ Մեսրոպեան, ուսուցիչ եւ համբաւաւոր պատմաբան մը: Ես տակաւին կը յիշեմ այս եռանդուն կարճահասակ մարդը, ազգասէր հայ մը, տոգորուած հայ մտաւորականի մը գաղափարապաշտութեամբ եւ իր ժամացոյցի շղթան՝ որուն կցուած էր հայատառ արծաթ դրամ մը. (հիմա գիտեմ որ այդ Հեթում-Ջապէլի դրամն էր): Մարդիկ կ'ըսէին թէ ինք կրնար նստիլ ու իր յիշողութենէն գրել լրիւ հայոց պատմութիւնը: Իր ուսուցչական կազմը կը բաղկանար հայ սպայէ մը, որ կուտած էր Կիլիկիան գրաւող ֆրանսական բանակին մէջ: Ուրիշ ուսուցիչ մը, բանաստեղծական ոգիով հայ մըն էր, որ իր ժամանակին կէսը կը գործածէր բանաստեղծութիւն արտասանելով եւ ուսանողներուն մէջ ներշնչելով մեր լեզուին ու հին մշակոյթին սէրը: Մեր թուաբանութեան եւ գիտութեան ուսուցիչը, Կոստանդնուպոլսոյ Ռոբերտ Գոլէճի վկայեալ մը, անգոր կը փորձէր մեզ համոզել, թէ գիտութեան դարը կը մօտենար եւ ո՛չ բանաստեղծութիւնը եւ ո՛չ ալ պատմութիւնը մեզի պիտի արտօնէին չահիլ մեր օրապահիկը:

1925 էր, եւ ես տակաւին հմայուած էի Հեթում-Ջապէլի դրամով: Շուկայի խանութները զացի եւ հարցուցի թէ հին դրամներ ունի՞ր որ գնեմ: Ջարմանալիօրէն խանութներուն մեծամասնութիւնը ունէին հին բիւզանդական կամ հռոմէական դրամներ եւ յօժար էին ծախելու չնչին փողով: Ես դարձեալ կը յիշեմ, տասներեք տարեկան պատանի հասակիս՝ այցելեցի Պուլկարական Ազգային Թանգարանը եւ զմայլանքով յափըշտակուեցայ Տիգրան Մեծի արծաթ չորեքդրամեաններով:

Յաջորդ տարին, ես Մեսրոպեան Գոլէճէն առաջին չրջանաւարտի դասարանին մէջն էի: Դպրոցի աւարտումէն երկու շաբաթ ետք, մենք գաղթեցինք Գանատա, շնորհիւ իմ մօրաքրոջ

եւ իր ամուսնոյն՝ Դոկտ. Մ. Միհրանի ջանքերուն: Քանի մը ամիս յետոյ, ես ստացայ շնորհաւորական նամակ մը Գէորգ Մեսրոպէն, իմ վկայականիս հետ միատեղ, զոր կը պահեմ մինչեւ այսօր:

Գանատայի մէջ կեանքը դիւրին չէր մեզի նման նորեկներուն համար: Զիս տեղաւորեցին կին ձեռնաբոյժի (chiropractor) մը հետ, իմ ընտանիքէս հեռու, որ անգլերէն լեզուի տիրապետեմ կարելի եղածին չափ չուտով: Ան շատ հիանալի ու կրօնասէր կին մըն էր, որ կը պնդէր թէ Կիրակի օրերը երեք անգամ եկեղեցի երթամ: Բուսակեր ըլլալով, ան ինծի համար կը պատրաստէր մսեղէն կերակուր միայն շաբաթը մէկ անգամ: Ասիկա կատարեալ չարչարանք մըն էր տասնչորս տարեկան տղու մը համար: Եղբօրս, որ դրկուած էր ապրելու համար հողագործի մը հետ, յուսահատ նամակ մը գրեցի, թէ անպայման ինծի համար գործ մը գտնէ ագարակին մէջ, ապա թէ ոչ...: Քերոք կացու-թիւնս ներկայացուց իր գործատիրոջ՝ Պրն. Հինդլին, ազնիւ Գանատացի հողագործ մը, որ յօժարեցաւ իմ ագարակ փոխադրուելուս, օգնելու մանր գործերուն եւ յաճախելու տեղական դպրոցը:

Այսպէս, Յունուար 1927ին ես յաճախեցի Օսպրինճ (Ospringe): Դպրոցը դասական մէկ-սենեակնոց շէնք էր: Զիս տեղաւորեցին իմ տարիքէս փոքր տղոց հետ, անգլերէն լեզուն լաւ չըմբռնելուս պատճառով (չորս տարի աւելի ցած): Այլ խօսքով, ես նախակրթարանէն պիտի վկայուէի տասնեօթը տարեկանիս: Գիտակից ըլլալով այս հանգամանքին ազդեցութիւնը իմ վրաս, օր մը գացի եւ սեւ տախտակին վրայ խոշոր տառերով գրեցի, ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԴՐԱՄ Է: Երբ մեր ուսուցչուհին Օր. Սմիկ (տակաւին կը յիշեմ անունը) հարցուց թէ ո՞վ է այս արարքին պատասխանատուն, ես ոտքի կանգնեցայ եւ դասարանին առջեւ բացատրեցի, թէ ինծի համար ապագան գոյութիւն պիտի չունենայ: Ան իր գլուխը շարժեց եւ ջանաց ինծի հասկըցնել, թէ ի զուր է դրաւոր քննութեան մասնակցիլ առանց լեզուի մը բաւարար ծանօթութեան: Ես պատասխանեցի ըսելով, թէ վեց ամսուան մէջ իսկապէս կը փափաքիմ առնել երկրորդական վարժարանի մուտքի քննութիւնները եւ ան ակամայ համակերպեցաւ: Երբ ժամանակը հասաւ, ես Գանատայի մէջ եղած էի տասը ամիս: Զարմանք բոլորին, յաջողութեամբ անցուցի քննութիւններս:

Երկրորդական վարժարանի տարիներ

Ընտանիքս փոխադրուեցաւ Թորոնթօ, ուր ես յաճախեցի երկրորդական վարժարան: Իմ վերջին տարուան ընթացքին, դպրոցի խորհրդատուն հարցուց թէ ի՞նչ է իմ ընտրութիւնս ապագայ գործունէութեան ասպարէզին համար: Ես պատասխանեցի, թէ կ'ուզեմ ըլլալ հնագէտ մը, բնական ընտրութիւն մը, քանի որ ես նկատած էի պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը ամէնէն շատ հետաքրքրական նիւթերը իմ ուսանողական կեանքիս: Ինք թելադրեց որ փոխանակ հնագիտութեան՝ ես ընտրեմ գիտական ճիւղերը, քանի որ թուաբանութեան եւ գիտութեան մէջ իմ նիշերուն միջինը 95էն աւելի բարձր էր: Ես կրնայի առնել դասընթացքներ տարրագիտութեան մէջ, թերեւս առաջնորդուելով ուսուցչական ասպարէզին, կամ ալ քիմիական ճարտարագիտութեան, որ կ'երեւէր ունենալ աւելի լաւ եւ ապահով ապագայ մը: Իր բանիմաց գաղափարն էր, թէ իբրեւ հնագէտ վաճառական, ես չէի կրնար ակնկալել լաւ օրապահիկ մը շահիլ: Տնտեսական տագնապի (depression) ամենավատ տարին էր եւ ես ուշադրութիւն դարձուցի իր խրատին: Վերջին կէտ մը այս դիտաւորութեան: Ես պէտք էի առնել տասնհինգ քննութիւն (եւ պնդեցի որ պատմութեան քննութիւնն ալ առնեմ, հակառակ որ չէր պահանջուեր ճարտարագիտութեան քննութիւնները), բայց կար մէկ տուար գին մը իւրաքանչիւր քննութեան համար: Թէեւ ես ազարակի մը մէջ ամառնային գործ մը գտեր էի, որ կը վճարէր օրական մէկ տուար, սակայն երբեք չէի կրնար հրաժարիլ իմ երկու շաբաթական օրապահիկէս: Յուսալով որ տնօրէնս կրնայ թելադրութիւն մը ընել, ես իրեն բացատրեցի իմ տհաճ կացութիւնս: Ինք նայեցաւ իմ նիշերուս, եւ փոխգիր (check) մը գրեց տասնհինգ տուարի համար: Ա՛յս իմ կեանքիս ամէնէն յուզիչ վայրկեաններէն մին էր:

Ես երբեք չեմ կրնար մոռնալ հինգ ամառնային ազարակի աշխատանքներս, որոնք իրարու յաջորդեցին: Առտու կանուխ ժամը 5ին կովերը ներս բերել, կթել զանոնք, մաքրել գոմերը, բոլորն ալ նախաճաշէն առաջ: Եւ յետոյ, աշխատիլ ամբողջ օր մը արօտավայրերուն մէջ, գիշերը կրկնելով կթելու աշխատանքը: Միայն սա կրնամ ըսել, որ հասուննալով ես վերածուեցայ ուժեղ երիտասարդ մարդու մը: Թորոնթօ քաղաքի համալսարանը մտնելէն ետք, ես միացայ ըմբշամարտութեան խումբին եւ իւրաքանչիւր շաբաթ հինգ գիշեր նուիրեցի մարմնամարզութեան: Այս ալ լաւ կեանք մըն էր: Տնտեսական տագնապը հասաւ չափազանց ուժգնութեամբ եւ անկարելի էր գործ գտնել: Մայրս

որ կենսաօթեւաններ (boarder) կը պահէր, հիմա հարկադրուած էր կորսնցնել իր օրապահիկը, քանի որ կենսաօթեւանները անգործ էին եւ չէին կրնար ալլեւս վճարել շաբաթական վեց տոլար ուտեստի եւ սենեակի մը համար:

Համալսարանի տարիներ

Մեր յաջորդ տեղափոխադրութիւնը եղաւ դէպի Մոնտրէալ, ուր եղբայրս գորգ մաքրելու գործ սկսեւ էր: Ես ընդունուեցայ Մըկ Գիլ (McGill) Համալսարանը եւ հոն շարունակեցի իմ ուսումս: Ամառը զբաղեցայ Քերոքի գործին պատուէրներ հաւաքելով: Այս գործը կը բովանդակէր քաղաքին հարուստ թաղամասին մէջ դռներուն զանգակները զարնել, եւ հարցնել թէ ունէի՞նք որեւէ գորգ որ մաքրութիւն պէտք ունէր: Մարդիկ շատ ազնիւ էին եւ զարմանալիօրէն իւրաքանչիւր շաբաթ յիսուն տոլարնոց գործ հաւաքեցի, վայելուչ գումար մը, երբ բաղդատուի շաբաթական վեց տոլար գումար վճարումին, վաստակած՝ մեր շատ կարող քարտուղարին կողմէ: Առաջին անգամ ըլլալով, ես գրպանիս մէջ քանի մը տոլար ունէի, եւ շատ լաւ գիտէի թէ ո՞ր կրնայի դրամս ծախսել:

Ես կրցայ կապ հաստատել Քերոք Քէլէկեանի հետ, Իսթանպուլի մէջ հնագէտամը եւ սկսայ հայկական դրամներ գնել իրմէ: Ես խնայողութեամբ շատցուցի բաւարար դրամ իրեն վճարելու համար 50 սէնթէն 3 տոլար՝ դրամներու իւրաքանչիւրին համար: Զգալով իմ հետաքրքրութիւնս, ինք ինծի ղրկեց Սիպիլեանի Կիլիկեան դրամներու գիրքէն օրինակ մը: Այս հատորին խնամեալ ընթերցումը իմ մէջս ստեղծեց խանդավառութիւն մը, որ տեւեց մինչեւ այսօր:

1936 թուին Մըկ Գիլ Համալսարանէն վկայուեցայ ստանալով Պսակաւոր Քիմիա-ճարտարապետութեան աստիճանը: Այդ երեսունչորս երիտասարդներէն որոնք սկսան Համալսարանի առաջին դասարանը, տասնեօթը յաջողեցան վկայուել, եւ երեքը գործ գտան քիմիաբանութեան ընկերութեանց մօտ: Տնտեսական տագնապը տակաւին մեզի հետ էր, հակառակ որ պատերազմի ամպեր մթազնելու սկսեւ էին: Բրիտանական ընկերութիւն մը, W. J. Bush & Co., զբաղելով կենսական իւղերով եւ բոյրերով, վարձեց զիս քանի ես պատճառ եղեւ էի, որ իրենք ծանօթանան միջազգային Համեմին շինութեան հետ, գիտութիւն ֆանատայի մէջ վանիլին համեմին շինութեան հետ, գիտութիւն մը որ արտօնեց գիրենք ստանալու այս կարեւոր ապրանքին աշխարհի միակ առանձնականութիւնը (exclusivity): Գործը վճարեց

չաբաթական քսան տոլար, ինչպէս նաեւ Պուշ շինեց ինծի համար աշխատանոց մը, ուր բուրումնարկութեան եւ համեղութեան վերաբերեալ փորձեր կրնայի կատարել:

Թեկնածուական տարիներ

Իմ երկեակ կեանքը՝ իբրեւ քիմիագէտ ու դրամագէտ, իսկապէս այս կէտին սկսաւ: Ես սկսայ նախանձախնդրութեամբ փնտռել նոր աղբիւրներ հայկական դրամներու գնման համար: Նամակով մը, թուագրուած 5 Հոկտեմբեր, 1936, Ամսթերտամի Ժ. Շուլման հնագէտ վաճառականը ինծի ղրկեց իրենց վաճառքի դրամներու ցանկին հայկական էջը: Ես գնեցի քանի մը կտոր դրամ: Իմ յաջորդ հարցաքննութիւնս եղաւ Վ. Լանգլուայի գիրքին փնտռողը: Պատասխանը ժխտական էր: Սփինք եւ Որդի հաստատութեան 5 Հոկտեմբեր, 1936ի նամակը կը տեղեկացնէր, թէ վաճառքի համար առկայ է Տիգրանի դրախման, լաւ վիճակի մէջ, երկու փառնետի:

Երկու տարի W. J. Bush & Co.ի մօտ աշխատելէ ետք, ես ըմբռնեցի թէ՛ եթէ պէտք է յառաջդիմեմ իմ ասպարէզին մէջ, պէտք ունիմ օրգանական քիմիաբանութեան յաւելեալ գիտութեան: Պուշ ընկերութիւնը արտօնեց ինծի մասնակի ժամերով յաճախել թեկնածու ուսանողներու դպրոց, եթէ ընդունելի էր համալսարանին: Դժբախտաբար, ընդունելի չէր: Ոմանք թելադրեցին, թէ ես քննարկեմ իմ կացութիւնս բաժանմունքի ղեկավարին հետ: Փրոֆեսորը մնաց անդրդուելի. սակայն յայտարարեց, թէ ՄըկԴիլ Համալսարանի վաղեմի քաղաքականութիւնն է որ թեկնածու ուսանողները լրիւ ժամերով արձանագրուին: Ընկճուած, ես իմացուցի յուսահատեցնող լուրը օրգանական աշխատանոցի մէջի իմ ընկերներու: Բոլոր եօթն ալ միատեղ գացին ուսուցչապետին, Դոկտ. Մասի (Dr. Maass) գրասենեակը, արտայայտելու իրենց բողոքը: Դոկտ. Մաս գիտ կանչեց եւ երկար խօսակցութենէ մը ետք, որոշեց իմ պարագայիս, բացառութիւն մը ընել: Ես ասոր համար յաւիտեան երախտապարտ պիտի մնամ: Ես շարունակեցի աշխատիլ Պուշ Ընկերութեան համար, այս դպրոցին մէջ զբաղած էի պատերազմական գործերով, եւ վերջապէս ստացայ իմ դոկտորատ Օրգանական Դիմիագիտութեան մէջ (1941):

Համալսարանի իմ աւարտական ուսանողի եւ թեկնածուական տարիներու ընթացքին, ես Նիւ Եորք կ'երթայի այցելելու քոյրերուս, մօրաքրոջս եւ քեռայրիս: Այսպիսի այցելութեան մը

առթիւ, Փրլլ Հարպըրէն ետք, ես ծանօթացայ երիտասարդ սիրուն օրիորդի մը, նէ՝ Վիքի (Վիքթորիա) Յակոբեանին, ՀԻԸՄ ձեռնարկներէն մէկուն մէջ: Տարի մը ետք, 1942ին մենք ամուսնացանք:

Պուշ Ընկերութեան մօտ կատարուող կարգ մը իմ հետազօտական աշխատանքները շահագործուեցին քիմիաբանական գիտութեան եւ ես որոշեցի ասոնցմէ մէկը ուղարկել American Chemical Societyի հանդէսին որ հրատարակեն: Եւ յօդուածս ընդունուեցաւ: Նաեւ այս առիթով սկսաւ Վիքիին երկարամեայ մասնակցութիւնը՝ սրբազրելով եւ մեքենագրելով իմ բազմաթիւ քիմիաբանական ու դրամագիտական հրատարակութիւններս: Մինչեւ այսօր զիս կը զարմացնէ իր մտածելակերպին պարզութիւնը, ցոլացուած՝ իր սրբազրութեանց մէջ:

Սկզբնական տարիներ ԱՄՆու մէջ

1945ին Գանատան ձգեցինք ապրելու համար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ: Ինծի առաջարկեցին քանի մը գործ Նիւ Եորք քաղաքի չրջակայքը, եւ վերջ ի վերջոյ ես ընտրեցի փոքր ընկերութիւն մը, որ պիտի արտօնէր ինծի կատարելու իմ ասպարէզիս մէջ արտաքին խորհրդատուի աշխատանք: Հետագային փաստուեցաւ, թէ լաւագոյն ընտրանքը ըրած եմ, քանի որ այս գործը ժամանակ հայթայթեց ինծի կատարելու իմ գիտական հետազօտութիւններս եւ դրամագիտական զբաղումներս:

Քանի որ դրամագիտութիւնը իմ կեանքիս կարեւոր մէկ մասը եղած է, ես այն եզրակացութեան յանգած եմ, թէ այս ինքնակենսագրութեան համար՝ քաղուածք մը բոլոր դրամագէտներու եւ հնագէտ վաճառականներու թղթակցութիւններուն, որոնք կէս դար կը պարփակեն, բաւարար է եւ կրնայ ծառայել հայ դրամագիտութեան բնաբանին: Քննելով իմ ծաւալուն թղթածրարներս, որոնք կը պարունակեն հազարաւոր թղթակցութիւններ, ես ալ իրազեկ հանդիսացած եմ այն դերին համար, զոր տասնեակ մը անձեր ունեցած են իմ ուսումնասիրութիւններուս ուղին ղեկավարելու մէջ:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի աւարտէն ոչ շատ ուշ, ես ստացայ Կ. Բասմաջեանի հայկական դրամներու գիրքէն օրինակ մը, տպուած՝ 1938ին: Սա իմ Ս. Գիրքը եղաւ: Զինուած այս գիրքէն քաղուած ծանօթութեամբ, ես սկսայ թղթակցիլ Եւրոպայի վաճառականներուն հետ, յուսալով որ իրենք կրնան

ինծի հայթայթել որոշ տեսակի հայկական դրամներ: Մեծամասնությունը պատասխանեց թէ կրնան առաջարկել հոռմէական դրամներ, արձանագրուած՝ ARMENIA կամ ARMENIACVS: Ես գնեցի ինչ որ ունէին, իւրաքանչիւր դրամի հատը \$1էն մինչեւ \$3:

1950ական թուականները

Ես ծանօթացայ Դոկտ. Ժակոբ Հիրսչի, հռչակաւոր բանասէր ու դրամագէտ մը՝ ցուցասրահն ու բնակավայրը Մանհատթանի մէջ, West 54րդ Փողոցի վրայ, Նիւ Եորք: Ինք ինծի ծախեց քանի մը հոռմէական սեստերիուսներ ARMENIACVS արձանագրութեամբ, հատը \$10էն մինչեւ \$25: Իմ այցելութիւններէս մէկուն առթիւ, ինք արկղէն դուրս հանեց հոռմէական ոսկի դրամներով լեցուն տուփ մը, քանի մը հարիւր կտոր, բոլորն ալ անգերազանցօրէն գեղեցիկ վիճակի մէջ, ըսելով թէ ինք տուփին բոլոր պարունակութեան համար ստացած է \$50,000ի երկու առաջարկ, մին Անգլիա ապրող լորտ մըն էր, միւսը՝ Իտալիա ապրող քոնթէ մը: Շլացուցիչ ժողովածոյ մըն էր: Ես հետաքրքրուած էի երեք ARMENIACVS արձանագրուած ոսկեդրամներով, իւրաքանչիւրը՝ գնահատուած \$250ի, բայց իմ ամսական \$300 աշխատավարձին վրայ, այս հարցէ դուրս էր: Դոկտ. Հիրսչ հարցուց թէ ի՞նչ կրնայի առաջարկել: Ես թելադրեցի \$250 երեքին համար: Ես երեք պիտի չմոռնամ թէ ինչպէս զանոնք դուրս հանեց, ինծի երկնցուց, եւ ըսաւ թէ կրնամ վճարել երբ որ ինծի պատշաճ է: Յետոյ զիս խրատեց գնել Տիգրանի յոյժ գեղեցիկ չորեքդրամեան մը, որ ըստ իր գիտակցութեան բոլորին լաւագոյնն էր: Ես գնեցի \$110ի: Շուրջ քսան տարի ետք, փեսայիս՝ Թորգոմ Տէմիրճեանին տուի, երբ որոշեց հնագէտ վաճառական ըլլալ:

1950 թուականին, այցելեցի Նիւ Եորք քաղաքի American Numismatic Societyի (ANS) Թանգարանը եւ խնդրեցի տեսնել ո՛րեւէ հայկական դրամ որ կրնային ունենալ: Պրն. Վիլիամ Գլարք (William Clarck), վարիչը միջնադարեան ու արդիական դրամներու բաժնին, ինծի ցոյց տուաւ Կորիկէի պղնձեայ դրամը պարունակող ափսէ մը: Ես նշեցի թէ դրամագիտական գրականութիւնը կը տեղեկացնէ միայն այլ մէկ Կորիկէի պղնձեայ դրամին գոյութիւնը եւ այս արժանի պէտք է ըլլայ ուսումնասիրութեան: Պրն. Գլարք թելադրեց, որ ես ներկայացնեմ կարճ յօդուած մը այս նիւթին մասին: 23 Փետրուար, 1951ին, ANSին

ուղարկեցի յօդուած մը «A Rare Armenian Coin» վերնագիրով [Հազուագիւտ հայկական դրամ մը]: 17 Մարտին, Պրն. Սաուըր Մ. Մոսըր (Sawyer M. Mosser) Museum Notes-ի խմբագիրը, տեղեկացուց թէ յօդուածս ընդունուած է հրատարակութեան համար:

Պրն. Լուիս Կ. Վէսթ (Louis C. West), ANS-ի նախագահը, իր 27 Հոկտեմբեր, 1955 թուակիր նամակով թելադրեց որ ես անդամակցութեան համար իր կազմակերպութեան դիմումագիր մը ներկայացնեմ, զոր ես փութով ըրի: Ամիս մը ետք Պրն. Մոսըր տեղեկացուց, թէ ANS-ի Նորհուրդը միաձայնութեամբ ընտրած է զիս Կազմակերպութեան Ընկերակից Անդամ (Associate Member): Պրն. Վէսթ եւ Պրն. Մոսըր զիս դրամագիտութեան լուրջ ասպարէզին մէջ անցուցին:

1952ին ես գնեցի որոշ քանի մը դրամներ Լոնդոնի Սփինք եւ Որդի հաստատութենէն եւ ա՛յլ աղբիւրներէ: Շատ ուշագրաւ էին Ռեանի (Ryan) վաճառքէն ձեռք բերուած կտորները, որոնք նաեւ կը պարունակէին Հայաստանի վերաբերեալ հոռմէական հազուագիւտ դրամներ: Քննելով այն ատեն վճարուած գինները, երեսուն տարի ետք անձ մը միայն կրնայ ապշիլ դրամներուն գիններուն կրած յաւելումին վրայ:

Ես սկսայ ուսումնասիրել Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, նպատակ ունենալով այս նիւթի մասին պատրաստելու բանասիրութիւն մը: Սա պիտի ըլլար շատ դժուարին աշխատանք մը: Դրամագիտական գրականութիւնը հինգած էր եւ հորիզոնով սահմանափակ: Ես լիովին գիտակից էի այն իրողութեան, թէ ուսումնասիրելու համար պէտք էր ձեռք բերէի մեծաքանակ դրամներ եւ ծանօթանայի Եւրոպայի թանգարաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող հաւաքածոներուն հետ: Սակայն եւ այնպէս ես այս աշխատանքին մէջ մխրճուեցայ շատ մեծ խանդավառութեամբ:

Պրն. Ծանծիկեան՝ Պէյրութահայ ուսանող մը, տեղեկացուց թէ Պէյրութահայ հնագէտ՝ Պրն. Ա. Փոլատեան հայկական դրամներ ունէր ծախու: Նամակ մը, ուղղուած Պրն. Փոլատեանին, սկսաւ թղթակցութիւն մը, որ տեւեց քսան տարիէն աւելի: Այս ժամանակամիջոցին տառացիօրէն ինծի դրկեց հազարաւոր հայկական դրամներ ինչպէս նաեւ Պաշակիրներու բազմաթիւ դրամագիւտներ: Փոլատեան ազգասէր հայ մըն էր, ինք առաջիններէն էր որ արժէքաւոր կտորներ նուիրեց Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի դրամագիտական բաժնին:

1953ին երբ Եւրոպա ուղեւորուեցայ հիմնելու համար մասնաճիւղը այդ ժամանակաշրջանին շատ յաջող ամերիկեան անու-

չահոտութեան ընկերութեան՝ Ֆապերժէին (Fabergé), ես հաճոյքը ունեցայ ծանօթանալու Պրն. Պերճ Կարապետեանին, նշանաւոր դրամագէտ մը, որ Ֆրանսա ղրկուած էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի կողմէ, հետեւելու որոշ նիւթերու դասական շրջանի ուսումին: Երբ Փարիզ էր, ինք դասաւորեց Ազգային Մատենադարանին (Bibliothèque Nationale) հայկական դրամները, մանրամասն նկարագրելով իւրաքանչիւր դրամ մեծածաւալ թուղթի մը վրան:

Եւրոպայէն վերադարձիս, ես լայնատարած թղթակցութիւն սկսայ զանազան հաստատութիւններու հետ, յուսալով որ ապագային պիտի կրնամ այցելել եւ ցուցակագրութիւնը պատրաստել իրենց ունեցած հայկական դրամներուն: Հարց մը ծագեցաւ: Ի՞նչպէս վստահելի գրանցում պիտի պատրաստէի իրենց ունեցած դրամներուն: Ընտրութիւններէն մին՝ պատրաստել զաճէ կաղապարներ, ժամավաճառութիւն մը, ոչ ալ շատ գործնական երբ շատ թիւեր կը պարունակեն: Կամ չի՞նել թուղթի շփումով դրոշմուածքներ, որ կը տառապէր յստակութեան պակասի աննպաստ հանգամանքէն: Ձեւ մը պէտք էր գտնուէր, որով հազարաւոր դրամներ կարելի ըլլար գրանցել համեմատաբար կարճ ժամանակի մը մէջ:

Հետզհետէ յղացուեցաւ գաղափարը թէ փոխան թուղթի շփումով դրոշմուածքներ պատրաստելու (թուղթին վրայ թեթեւակի սեւ մատիտով շփուած մանրամասնութիւնները երեւան բերելու համար), անձ մը կրնայ գործածել մետաղէ թուղթ: Քանի մը փորձերէ ետք, ես ի յայտ բերի թէ դրամի մը ալիւմինումէ թուղթով ճնշումը կու տայ դրամին ճիշտ նմանահանութիւնը, որ կրնայ անսահման պահպանուիլ արտաքին ճնշումի բացակայութեան: Այս սխտեմի գործնական կիրարկութիւնը պարփակեց ընկերութեան անդրոշմ կնիքին գործածութիւնը (corporate seal): Կնիքի վերի ծնոտին վրայ մշտականօրէն կը գետեղուի քառւորկի հաստ թերթ մը: Քառանկիւնաձեւ ծալուած ալիւմինումի թուղթը կ'ընդունի դրամը, որ կը գետեղուի վարի երկրորդ քառւորկէ թերթին վրայ եւ կը ճնշուի ծնոտներուն միջեւ, որ ունի մշտական քառւորկէ երես եւ շարժուն վարի ծնոտ-խարիսխ: Այս ձեւով կարելի է 60էն մինչեւ 100 ալիւմինումէ թուղթէ նմանահանութիւններ պատրաստել մէկ ժամուան մէջ: Դրամին իւրաքանչիւր մանրամասնութիւնը շատ յստակ է, եւ ծալլուած թերթը կու տայ նաեւ ակողմի եւ բեկողմի առանցքներուն ուղղութիւնը: Ալիւմինումէ թուղթը շատ փայլուն էր եւ լաւ չնկարուեցաւ, բայց կրնար գործածուիլ ուսումնասիրութեան նպատակով աւելի քան թէ դրամը ինքնին: Եթէ նկարներ

պահանջուին, զածէ կաղապարներ կրնան պատրաստուիլ ապա նկարահանուիլ: Անգամ մը որ այս գիւտը կատարելագործուեցաւ, ես ընկերութեան կնիքներ ղրկեցի Լիբանան, Թուրքիա, Ոորհրդային Միութիւն եւ ա՛յլ երկիրներ, եւ հետեւաբար ստացայ իրենց հաւաքածոներուն հայկական դրամներուն նմանահանութիւնները: Այս գործարկութիւնը կը կիրարկուի աշխարհի բոլոր դրամագէտներուն կողմէ՝ հետազոտութեանց նիւթ ձեռք բերելու համար:

16 Յուլիս, 1958 թուականին, Եւրոպա ճամբորդեցի զանազան թանգարաններու դրամները գրանցելու համար: American Numismatic Society-ի գլխաւոր վարիչ՝ ձորճ Կ. Մայլսի (George C. Miles) գրած նամակներուն հիման վրայ, ուղղուած Bibliothèque Nationale-ի Պրն. ձորճէս Լը Ռիտտէրի (Georges Le Rider) եւ Պրն. Ժան Բաբելոնի (Jean Babelon), Վիեննայի Kunsthistorische թանգարանի Փրոֆ. Ե. Հոլզմայրի (E. Holzmair), եւ Բրիտանական թանգարանի (British Museum) Պրն. ձոն Վոքլըրի (John Walker), եւ ընդունուեցայ բոլոր հաստատութիւններէն ներս:

Վիեննայի Միխիթարեան Թանգարանը թերեւս հայկական դրամներու ամէնէն հարուստ պահեստարանն էր: Ես հոն ներկայացուեցայ լաւ բարեկամի մը կողմէ, Նիւ Եորքահայ Պրն. Յարութիւն Ասլանեան, որ ընծայած է նիւթական կարեւոր նուիրատուութիւն մը Միխիթարեաններուն:

Շնորհիւ Պրն. Վ. Ֆրինգեան առաջնակարգ վաճառականի «գրասենեակին» եւ կարողացայ քննել ու գրանցել Փարիզահայ Տիկին Պաղտատլեանի սեփական հաւաքածոն: Իր հայրը, որ կազմած էր Ժողովածոն, դիւանագէտ եղած էր Ֆրանսայի օտար երկիրներու ծառայութեան մէջ, նախորդ դարու վերջաւորութեան: Տասը տարի ետք, 1968 թուականին, ան ամբողջ Ժողովածոն ինծի ընծայեց աննշան գումարով մը: Ես ուրախութեամբ գնեցի:

Ասիկա շատ բարեյաջող դրամագիտական ուխտագնացութիւն մըն էր: Ես տուն վերադարձայ 5,000է աւելի հայկական դրամներու նմանահանութեամբ: Յաւելեալ նմանահանութիւններ ինծի ղրկուեցան Հայաստանի Թանգարանէն, Լենինգրադի էրմիտաժ թանգարանէն՝ շնորհիւ բարեկամական գործակցութեան Դոկտ. Բիկովի (Bykov) եւ Դոբրովոլսկիի (Dobrovolsky), եւ Պէյրութի ձեմարանէն՝ Պրն. Ճանճիկեանի ջանքերով:

Կիլիկիոյ դրամներուն վրայ գիրք մը գրելու համար, յաջորդ նախապատրաստական քայլը, Ռուբինեան դրամներու վերաբերեալ բոլոր հրատարակուած գրականութիւնը ի մի հաւաքելն էր: Ամենահին գիրքը հայկական դրամներու մասին Մ.

Բրոսէի (M. Brosset) գիրքն էր, տպուած Ս. Պետերսբուրգ 1839 թուականին: Կարելի էր օրինակ մը գտնել ո'րեւէ տեղ, բայց Նրեանի Ազգային (Միասնիկեան) գրադարանը - զիս զարմացնելով - ինծի դրկեց իրենց միակ օրինակը որ ես կարողանամ հետապնդել իմ ուսումնասիրութիւնս: Ռուբինեան դրամներու մասին վաղագոյն տեղեկագիրը (նկատի չունենալով երկլեզուեան դրամները) լոյս տեսաւ Ս. Պետերսբուրգի մէջ 1745 թուականին: Շնորհիւ Փրոֆ. Ա. Ա. Բիքովի կատարած հետախուզութեան, յայտնաբերուեցաւ եւ անոր պարունակութիւնը ինծի փոխանցուեցաւ: Տիար Սթիվըն Ռունսիման (Sir Steven Runciman), հեղինակ եռահատոր գիրքին՝ *The Crusaders* [Խաչակիրները], ինծի մի քանի նամակ գրեց պարզաբանելու համար որոշ կէտեր, որ ես յարուցած էի պատմական դէպքերու մասին, կարգ մը հայ թագաւորներու դրամներուն վերաբերեալ:

1950էն մինչեւ 1960, տառացիօրէն հազարաւոր դրամներ աւելցուեցան իմ ժողովածոյիս, մեծամասնութիւնը գալով Լիբանանէն: Կոստանդին Գ./Դ. յիսունէ աւելի դրամներուն ձեռք բերումը արտօնեց ինծի գտնելու միջոց մը, որ զանազանեմ Կոստանդին Գ.ի դրամները Կոստանդին Դ.ի դրամներէն՝ իրենց տեսակարար ծանրութեան ճշտումով: Հեթում-Չապէլի դրամներու երկու դրամագիւտեր եւս օգտագործուեցան ուսումնասիրութեան համար: Պատահմամբ փաստեցին ըլլալ իրարու օժանդակ, արտօնելով ինծի դասաւորել այս գահակալներու դրամները ժամանակագրական կարգով:

Հայկական խաչանիշ բիզանդի (Armenian Bissancios Stauros) ինքնութիւնը վերջնականօրէն հաստատուեցաւ: Յուցաբերուեցաւ թէ ասոնք Կիլիկեան Հայաստանի դրամներ են, ունենալով աչքառու խաչ մը դրամներու ետին:

Որոշ անստուգութիւն արտայայտուած էր հայկական ոսկեդրամներու իսկութեան վերաբերեալ: Նմոյշներու սակաւութիւնը կասկած կ'արձակէր իրենց հարազատութեան մասին: Բայց խնդիրը լուծուեցաւ յայտնաբերելով այն արծաթ դրամները, որ զարնուած են ոսկեդրամներու նոյն կնիքէն, փաստելով որ ոսկիէ կտորները հարազատ ու ժամանակակից են: Հաւանաբար ատոնք զարնուած են յատուկ առիթներուն ներկայացուելու համար որպէս նուէր:

Իբրեւ արդիւնք իմ այցելութեան Վիեննայի Միխիթարեաններուն, ես ծանօթեցայ Գերշ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Հապովեանին՝ շատ կարող եւ հատու աչքերով ազնիւ անձ մը: Առ ի երախտագիտութիւն ինծի ցուցաբերուած թոյլտուութեան, որ իրենց երեքհազարէ աւելի դրամներուն նմանահանութիւնները

պատրաստեմ, ես խոստացայ իր հանդէսին յօդուածներ գրել: Ես իմ խոստումս պահեցի: Յետոյ ինք հոգ տարաւ որ իմ դրամագիտական գիրքերս հայերէնի թարգմանուին ու տպուին իր մամուլով: Հայր Կ. Սիպիլեանն ալ այդ պիտի փափաքէր: Ներկայիս իրենց դրամներու ժողովածոն տասը հազար կտորէն աւելի է:

Ոնդիր մը տակաւին որ լուսաբանման պէտք ունի, հակառակ իմ թղթակցութեան հռչակաւոր Բրիտանիացի Փրոֆ. Ֆիլիբ Գրիբսընի (Philip Grierson) հետ, այդ է Bissancios Sarraceniati d'Arménieին ինքնութիւնը:

1958ին սկիզբը, ես նամակ մը ստացայ Պէյրութահայ Փրոֆ. Ասպետ Տօնապետեանէն, իմացնելով ինծի հայկական դրամները ուսումնասիրելու իր հետաքրքրութիւնը: Ժամանակին հետ միասին մեր թղթակցութիւնն ալ ծաւալեցաւ: Իր միջավայրին շնորհիւ ինք կրնար առաջնակարգ կերպով դրամներ ստանալ եւ իր գործակցութեամբ ինծի հայթայթուեցաւ որոշ հաւաքածոներու ալիւմինումէ թուղթէ նմանահանութիւնները: Ինք գրեց բազմաթիւ հետաքրքրական յօդուածներ, որոնք տպուեցան Պէյրութի հայկական հանդէսներուն մէջ:

Կիլիկեան Հայաստանի դրամները

(Coinage of Cilician Armenia) գիրքիս հրատարակութիւնը

Ես սկսեք էի աշխատիլ այս գիրքին վրայ 1950ական թուականներուն սկիզբէն մինչեւ եւ 1958ին միջեւ: Նախնական սեւագրութիւն մը վերջացաւ ու դրկուեցաւ Փրոֆ. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանին: Ան ուշադրութեամբ կարդաց եւ ըրաւ քանի մը արժէքաւոր թելադրութիւններ եւ սրբագրութիւններ: Այլ օրինակ մը տրուեցաւ American Numismatic Societyի Դոկտ. Ճորճ Կ. Մայլսին: Իր թելադրութիւններն ալ շատ օգտակար եղան:

1959ին մէջ, ֆոփուսը յանձնուեցաւ American Numismatic Societyին: Քանի մը ամիսէն Պրն. Սաուրը Մ. Մոսըրէն նամակ մը ստացայ. ինծի կը տեղեկացնէր թէ գիրքին հրատարակութիւնը վաւերացուած է: Այս շատ հաճելի լուրը պսակեց իմ գրեթէ տասնեակ մը տարիներու ջանքերուն իրականացումը, որ գրաւեց չուրջ 8,000 ժամուան նուիրեալ աշխատանք: Կինս, որ եղած է իմ լաւագոյն քննադատս, ինծի հետ միասին աշխատեցաւ գիրքի պատրաստութեան ամբողջ շրջանին: Մենք մեր նպատակին յաջողութեամբ իրականացման գոհացումը ունեցանք:

Մենագրութիւնս տպուեցաւ American Numismatic Society-ի կողմէ 1962 թուականին, իբրեւ իրենց *Numismatic Notes and Monographs* մատենաշարին թիւ 147րդ հատորը: Վիթխարի աշխատանք մըն էր, ունէր 31 ներածական էջեր, 494 էջ բնագիր (ներառեալ քօրփուսը) եւ 48 էջ տախտակ: Գիրքը շահեցաւ բազմաթիւ գովասանք եւ ստացաւ նպաստաւոր գրախօսականներ դրամագիտական աշխարհին մէջ: Գիրքին հրատարակութենէն ետք, ես ստացայ բազմաթիւ նամակներ բանասէրներէ ու հաւաքորդներէ, եւ ընդարձակեց իմ ծանօթներու շրջանակս ա՛յլ դրամագէտներու հետ: Հայ դրամագէտներու մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի են Դոկտ. Մեսրոպ Աբգարեանց, այն ատեն իրանէն, եւ Պրն. Պ. Սապալադեան, Սիւրիայէն:

1960ական թուականները

Société Française de Numismatique-ը ինծի տեղեկացուց, թէ իրենց 9 Նոյեմբեր, 1963 թուականի ժողովին, զիս ընտրած են կազմակերպութեան «թղթակից անդամ» (membre correspondant): Նոյն ամսուան մէջ, 20 Նոյեմբեր 1963ին, Անգլիոյ Royal Numismatic Society-էն իմացուցին թէ զիս ընտրած են «Ընկեր» իրենց կազմակերպութեան (Fellow of the Royal Numismatic Society):

Իբրեւ արդիւնք Կիլիկեան Հայաստանի դրամները գիրքին հրատարակութեան, վաճառականներ քաջալերուեցան գատելու իրենց հայկական դրամները եւ շատ չտեսեց իմ ժողովածուս բարձրացաւ 20,000էն աւելի կտորներու: Վերջ ի վերջոյ, ես ժողովածոներ նուիրեցի զանազան հաստատութիւններու: Իրականութեան մէջ, այս դրամները ինծի հայթայթելով, վաճառականները զանոնք կործանումէ կը փրկէին: Գաղտնիք չէր թէ թուրքերը տեւականօրէն հայկական դրամները կը հալեցնէին եւ արծաթը կը գործածէին գոհարեղէն շինելու համար: Ուշագրաւ է, որ քանի հայկական դրամները ուշադրութիւն կը վայելէին, իմ թղթակիցներէն չորսը, այսինքն՝ Պրն. Արմենակ Փոլատեան, Պրն. Միածին Հաւանճեան, Փրոֆ. Ասպետ Տօնապետեան եւ Փրոֆ. Է. Է. Էպէեան, երկու տասնամեակի մէջ յաջողեցան բոլոր հայկական դրամներուն թիւը բարձրացնելու տասը հազարէն յիսուն հազարի: Նմոյշներուն մեծամասնութիւնը գրտնուած էր Թուրքիա եւ Հիւսիսային Սիւրիա:

Իմ նոր նպատակներէս էին Կիլիկեան Հայաստանի դրամներուն վերաբերեալ անլուծուած խնդիրներու պատասխաններ գտնել, նիւթ հաւաքել Արտաշէսեան Թագաւորութեան դրամ-

ները լրջօրէն ուսումնասիրելու համար եւ լաւ մը քննել Սաչա-կիրներու դրամները, նիւթ մը որ հարիւր տարուան մէջ իրապէս չէր ուսումնասիրուած:

Պրն. Փոլատեանը ծախելու համար՝ ինծի առաջարկեց Սաչակիրներու քսան դրամագիւտեր մատչելի գինով մը: Ես ընդունեցայ իր առաջարկը: Այս դրամագիւտերը կը բաղկանային խառն դրամներէ, երկու տեսակ՝ արծաթ ու պղինձ, ոմանք վատ վիճակի մէջ: Յարդ, գրականութեան մէջ տեղեկագրուած դրամագիւտերը բաղկացած էին ներկայանալի պիլոններէ, հաճելի՝ վաճառականներուն ու հաւաքորդներուն: Թէեւ ծրարները որ Պրն. Փոլատեան ինծի ղրկեց՝ իրենց տեսքին պատճառաւ կարելի չէր զիրենք անյապաղ ծախել, սակայն ես գիտակից էի թէ ատոնք ունին աւելի դրամագիտական արժէքներ քան թէ քանի մը հարիւր սաղաւարտակիր պիլոններ: Հետաքրքրականը այն է, որ երբ ես այս դրամագիւտերու ծրարները ստացայ, պաշարը սպառեցաւ եւ այլեւս անկարելի է նորեր հայթայթել: Այդ դրամագիւտերը ես փրկեցի ապագային համար:

Պրն. Հաւանճեան ինծի ղրկեց Ռուբինեան իշխաններու պղնձեայ դրամներ եւ ես կրցայ հրատարակել յօդուած մը՝ ընծայելով ծանօթ բոլոր դրամներն ու նոր տեղեկութիւնը: Ինք նաեւ ինծի ղրկեց Լեւոն Ա. Թագաւորին Սաչակիրներու տիպով պիլոնը, գտնուած՝ Անտիոքի Պոհեմոնդ Դ.ի 845 դրամներուն միջեւ: Այս, հրատարակութեան արժանի բացառիկ յայտնաբերում մըն էր:

Գրանցած ըլլալով Արտաշէսեան Թագաւորութեան դրամները, գտնուած՝ Եւրոպայի գլխաւոր Թանգարաններուն մէջ, եւ զինուած մեծաքանակ պղնձեայ դրամներու գնումով, ես վերջնականօրէն լրացուցի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որ հրատարակուեցաւ American Numismatic Society-ի կողմէ 1968 թուականին՝ «Դասաւորում մը Հայաստանի Արտաշէսեան Հարստութեան դրամներուն» վերնագիրով (*A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia*): Մեծ ձեռնարկ մըն էր այս եւ բեմ պատրաստեց իմ աւելի մեծ ձգտում ունեցող ծրագրին՝ պատրաստելու համար քօրփոխ մը այս շրջանի դրամներուն վրայ:

1970-1980ական թուականները

Կիլիկեան Հայաստանի դրամներուն մասին տեւականօրէն տեղեկութեան պահանջը հարկադրեց զիս հրատարակել իմ

բանասիրութիւնը՝ Միջնադարեան հայկական դրամներ (*Medieval Armenian Coins*), նախապէս լոյս տեսած *Revue des Études Arméniennes* հանդէսին մէջ, ապա իբրեւ գիրք մը: Այս աշխատանքին մէջ ես դրամներու մաքուր գծագրութիւնները ընծայեցի, եւ անգլերէն տառափոխութիւնները շրջանակներուն մէջ՝ դրամներու գծագրութեանց շուրջ, եւ թարգմանութիւնները դուրսի շրջանակներուն մէջ: Հիւանալի գծագրութիւններ պատրաստուեցան՝ նախ դրամները լուսանկարելով, խորագրութիւնները գրիչով սեւցնելով, նկարներն ու պատկերատիպերը սեւ մեկանով սեւցնելով (*India ink*), յետոյ լուսանկարները ճերմկցնելով: Այս կատարուեցաւ $3\times$ մեծցուած լուսանկարի վրայ, այնպէս որ երբ ճերմկցուած աշխատանքը փոքրացուեցաւ իր սովորական չափին՝ դրամին շատ լաւ նմանութիւնը ստեղծուեցաւ: Այս գործը Ռուբինեան դրամներուն ուսումնասիրութիւնը աւելի հետաքրքրական ըրաւ օտարներուն կամ բանասէրներուն համար: Նոյն նկարագրումի ձեւը կիրարկուեցաւ իմ մէկ ա'յլ մենագրութեան մէջ՝ Հայաստանի վերաբերեալ հռոմէական դրամներ եւ մեդալիոններ, գրուած՝ հայերէնով եւ հրատարակուած Վիեննայի Միխիթրեաններուն կողմէ 1971ին: Այս գիրքին մէջ դասաւորուեցաւ 600է աւելի հռոմէական դրամներ, որոնք ունին Հայաստանի վերաբերեալ խորագրութիւն կամ պատկերատիպ:

Դրամագիտական գործունէութենէ քիչ մը շեղելով, հոս տեղին է յիշել, որ ես հրաժարեցայ Ֆապերժէ Ընկերութենէն 1954 թուականին, բայց չարունակեցի խորհրդատուի (*consulting*) աշխատանքներս համեղութեան եւ բուրումնարկութեան ճարտարարուեստին մէջ: 1951 թուականին, Դ. Վան Նոսթրանդ Ընկերութիւնը (*D. Van Nostrand Company*) հրատարակած էր իմ գիրքը՝ *Perfumery Synthetics and Isolates* վերնագիրով եւ ընտրուած էր 100 լաւագոյն գիտական/տեքնիկական գիրքերէն մին՝ տպուած 4,000 գիրքերու միջեւ: Այս գիրքին երրորդ բաժնիփոխուած հրատարակութիւնը լոյս տեսած է 1968 թուականին, տպուած *Allured Publications*ի կողմէ:

Իմ հետազոտութեանց աշխատանքներուն ընթացքին, ես յայտնաբերեցի հիւթ պատրաստելու ձեւ մը, կոչուած՝ «տերեւի ալքոհ» (*leaf alcohol*), հիւթ մը, որ պտուղներուն ու կանաչեղէններուն կու տայ թարմ կանանչ հոտ: Ամերիկեան մեծ ընկերութիւն մը ընտրեց տերեւի ալքոհը՝ կերակուրի համեղութեան գործածելու համար, եւ երկար չանցած, ես մխրճուած էի փոքրանակ սուղ քիմիական հիւթերու արտադրութեան մէջ, համեղութեան եւ բուրումնարկութեան ճարտարարուեստներուն

Համար: Bedoukian Research, Inc., արտադրութեան ընկերութիւն մը կազմակերպուեցաւ 1972 թուականին եւ Հիմա գործատէր է հինգ ղոկտորա ունեցող եւ տասը համալսարանաւարտ քիմիա-գէտներու: Իմ որդիս, Ռոբերտ, որ աւարտած է քիմիա-ճարտարապետութիւն Թաֆթ համալսարանի մէջ եւ ստացած իր ղոկտորան՝ Օրգանական Բիմիազդիտութեան մէջ Փլըտու Համալսարանէն, ընկերութեան միացաւ 1975 թուականին եւ Հիմա ղեկավարն է ընկերութեան գործունէութեան:

Օրգանական քիմիաբանութեան մէջ դիմագրաւուած մարտահրաւէրները գրեթէ դրամազդիտութեան նման չափազանց յուզիչ են, բայց կը կարօտին պատմութեան զգացականութեան (romance):

Իմ դրամազիտական աշխատանքս երբեք չդադրեցաւ: 1970-ական թուականներուն միջեւ, ես գրանցած էի հազարի մօտ Արտաշէսեան Հարստութեան դրամներ: Ասոնցմէ շատերը Տիգրան Բ. ի չորեքդրամեաններն էին, կոխուած Անտիոք, բայց բաւարար թիւով ա՛յլ տեսակներ՝ երաշխաւորեցին ֆօրփուս մը պատրաստելու փորձը: Royal Numismatic Society-ին յօժար էր նկատի առնելու գիրքին հրատարակութիւնը եւ Դոկտ. Միքայէլ Մէթքալֆ (Michael Metcalf), կազմակերպութեան խմբագիրը, ստանձնեց բնագրին ընթերցանութեան դաժան գործն ու անհրաժեշտ սրբագրութիւնները:

Փրոֆ. Օթթօ Մորքոլմ (Otto Morkholm) Կոփենհագի Ազգային Թանգարանէն, կարդաց իմ վերջնական բնագիրս: American Numismatic Society-ի Օր. Մարգարետ Թոմսոն եւ Տիկ. Նանսի Վազգոններ (Margaret Thomson, Nancy Waggoner), շատ օգտակար եղան աշխատանքին պատրաստութեան ընթացքին: Արտաշէսեան Հարստութեան դրամները գիրքը (Coinage of the Artaxiads of Armenia) լոյս տեսաւ 1978 թուականին, Royal Numismatic Society-ին Յատուկ Հրատարակութիւն մատենաշարէն իբրեւ թիւ 10: Գիրքին ծաւալը ընդգրկեց 10 ներծական էջեր, 80 էջ բնագիր ու ֆօրփուս եւ 8 տախտակ: Վիեննայի Միխիթարեանները ստացան ֆօրփուսէն եւ տախտակներէն 500 օրինակ եւ միացուցին Հայերէն բնագրին 1982 թուականին: Ինչպէս յաճախ կը պատահի, նոր դրամներ յայտնաբերուեցան գիրքին հրատարակութենէն ետք, որոնք ամփոփ կերպով ներկայացուեցան Revue des Études Arméniennes-ի եւ ա՛յլ հանդէսներու մէջ:

1972 թուականին ես նամակ մը ստացայ Պրն. Եղիա Թ. Ներսիսեանէն, որ կը յայտարարէր Հայ Դրամազիտական Ընկերակցութեան կազմուիլը: Իբրեւ արդիւնք իր տքնաջան աշխատանքներուն, այս միութիւնը մեծցած է եւ աշխարհի չորս

դին տարածուած դրամագէտներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Կազմակերպութիւնն ալ կը հրատարակէ Հայ Դրամագիտական Հանդէս եռամսեան կանոնաւորաբար: 1980 թուականին Հ. Կ. Սիպիլեանին ձօնուած բացառիկ յուշամատենանը, խմբագրուած Պրն. Ներսէսեանի եւ Դոկտ. Տ. Գուլումեանի կողմէ, յատկանշական կոթող մըն էր կազմակերպութեան աշխատանքներուն միջեւ: Գիտակից ըլլալով Հայ դրամագիտութեան ընդարձակ մատենագրական ծանօթագրութեանց հատորին կարիքին, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը հրատարակեց Ներսէսեանին Հայ դրամագիտական մատենագրութիւն եւ գրականութիւն գիրքը (*Armenian Numismatic Bibliography and Literature*) 1984 թուականին: Այս 729 էջնոց մատենագրական տպագրութիւնը՝ պարունակելով 1349 վկայակոչման մէջբերումներ, երկարատեւ պիտի մնայ առձեռն դրամագիտական մատենագրութեան եւ գրականութեան աղբիւր մը բոլոր անոնց համար, որ կը հետաքրքրուին Հայաստանի դրամներով եւ յարակից նիւթերով: Պրն. Ներսէսեան անխտնջ աշխատող մըն է եւ ինծի հետ ունի մեծածաւալ թղթակցութիւն մը:

Բազմաթիւ թելադրութիւններ ղրկուած էին ինծի իմ սպառած Կիլիկեան Հայաստանի դրամները գիրքին բարեփոխուած հրատարակութեան համար: Նոր հրատարակութիւն մը American Numismatic Society-ի կամ ո՛րեւէ մէկուն կողմէ, տնտեսական պատճառներով հարցէ դուրս էր: Հետապնդելով, ես իմացայ, թէ հին գիրքը լուսանկարելով տպելը պատշաճ միջոց մըն էր յաղթահարելու տնտեսական ծախսալից խնդիրները: Ես բարեփոխեցի եւ աւելցուցի նոր տեղեկութիւններ, ուր որ անհրաժեշտ էր եւ տպուեցաւ ամբողջ գիրքը: Նախկին տախտակներուն պատկերները նկարահանուած էին ալիւմինումէ թուղթերու նմանհանութիւններէն, գոհացուցիչ չէին եւ ես որոշեցի գիրքին փոխարինել զանէ կաղապարներու պատկերներով: Գեղեցիկ երկրորդ հրատարակութիւն մը տպուեցաւ 1979 թուականին, հիանալի ու կոկիկ կազմով եւ ոսկի տառերով տպուած վերնագիրով, առաջին հրատարակութեան ծախքին մէկ փոքր կոտորակով:

Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը որոշեց, թէ քանի իմ անգլերէն ու հայերէն յօդուածներս տարածուած են բազմաթիւ հանդէսներու մէջ եւ անմատչելի ընթերցողներուն, հետեւաբար՝ պէտք է հաւաքուին եւ հրատարակուին մէկ հատորի մը մէջ: Դարձեալ, շնորհիւ լուսանկարելու եւ փոքր ծախքով տպուելու դիւրութեան, իմ քառասունեօթ դրամագիտական յօդուածներս, լոյս տեսած 1952էն մինչեւ 1980 թուականներուն,

հաւաքուեցան մէկ գիրքի մը մէջ, Դրամագիտական աշխատանքներու ժողովածուն վերնագիրով (*Selected Numismatic Studies*): Ասիկա Հայ դրամագիտական Ընկերակցութեան Յատուկ Հրատարակութիւն մատենաշարին թիւ 1 գիրքն էր:

Դրամագէտներ երկար ատենէ ի վեր ճանչցած են, թէ որոշ կարգ մը դրամներ, կտրուած Գրիստոսէ առաջ երրորդ ու երկրորդ դարերուն, կը պատկանին Հայ թագաւորներուն, սակայն գոյութիւն ունեցող դրամներուն սակաւաթիւ ըլլալուն պատճառով, չկարողացան նմոյշները խառնել Հայկական դրամներու ուսումնասիրութեան կառուցուածքին մէջ: Ե. Բաբելոն, այս հարցին ուղղուած, յատկացուց բազմաթիւ էջեր իր դասական աշխատանքին մէջ՝ *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, եւ Սամէսին, Արշամին, Քսերքսէսին եւ Արդիսարէսին դրամները վերագրեց Հայ թագաւորներուն: Աւելի կանուխ, 1859 թուականին մէջ, Վ. Լանգլուա գրեց թէ այս դրամներէն ոմանք Հայաստանին կը պատկանին: 1963 թուականին, Պրն. Սիրիլ Թումանով հրատարակեց իր բանասիրական աշխատանքը՝ Ուսումնասիրութիւն Գրիստոնեայ Կովկասեան պատմութեան (*Studies in Christian Caucasian History*), եւ ներկայացուց Հայաստանի Որոնդեան թագաւորութեան գահակալներուն ժամանակագրութիւնը, սկսելով 401 Ն.Ք.էն մինչեւ 95 Ն.Ք.:

Այս ժամանակագրութիւնը տարիներով չփոխեց եւ արգելակեց զիս ուսումնասիրելէ հին Հայաստանի մէջ իշխողներուն դրամները: Ըստ Թումանովի, հինգ գահակալներ կրած են Որոնդաս անունը, բայց ուրիշ գահակալներ, ներառեալ Սամէս, Արշամ եւ Քսերքսէս այս թագաւորութեան մասն էին: Զէր կրնար բացատրուիլ այն իրողութիւնը, թէ Հայաստանի մէջ կտրուած Որանդասի մը վերագրելի նոյնիսկ մէկ կտոր դրամ գոյութիւն չունէր: Վերջ ի վերջոյ մտքովս անցաւ, թէ Որոնդեան թագաւորները, որոնք դրամ կտրած են, նոյն իշխող թագաւորութեան չեն պատկանած: Անգամ մը որ այս գաղափարը ամրապնդուեցաւ, պատմական աղբիւրներու հետ խորհրդակցութիւնը, ինչպէս նաեւ վերջերս հրատարակուած Հայկական հանրագիտարանը վաւերացուցին իմ մտածելակերպս, թէ Մեծ Հայքի մէջ իշխող Որոնդեանները՝ Աքեմեան թագաւորներու գերիշխանութեան ներքեւ, երբեք դրամ չեն հատած: Սելեւկեան գերիշխանութեան ներքեւ գտնուող հարաւ արեւմտեան Հայաստանի մէջ իշխող թագաւորները, դրամ թողարկեցին, ինչպէս որ ըրին Փոքր Ասիոյ միւս փոքր թագաւորութիւնները:

Շուտով թաքուն իրողութիւնները երեւան եկան: Մնացածը շատ յստակ էր: Ես արդէն քաղած էի այս շրջանի պատկանող

տեղեկությունները զանազան թանգարաններէն եւ անձնապէս հաւաքած էի բազմաթիւ նմոշներ: Հիմա բաւարար դրամներ մատչելի էին ուսումնասիրութեան համար եւ այս նիւթին վրայ կարելոր յօդուած մը հրատարակուեցաւ American Numismatic Societyի *Museum Notes* հանդէսին մէջ 1981 թուականին, Մոսկիի եւ Կոմմագենիի հայ թագաւորութեանց դրամները վերնագիրով (*Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene*): Յաջորդ տարին, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւնը հրատարակեց նոյն յօդուածը գրքոյկի ձեւով իր հայերէն թարգմանութեան հետ միատեղ, իրենց Յատուկ Հրատարակութիւն մատենաշարով, իբրեւ թիւ 4:

Այս ինքնակենսագրութիւնը հիմնապէս կը մատնանշէ իմ անցեալ յիսուն տարուան դրամագիտական ջանքերս: Ակնկալելով, որ իմ աշխատանքս ուրիշները պիտի քաջալերէ՝ շարունակելու դրամագիտական հետազօտութիւններ այն բազմաթիւ խնդիրներու մասին, որոնք տակաւին լուծելի կը մնան, եւ արդիւնքը իրենց պիտի շնորհէ այն անսահման գոհունակութիւնը, զոր ես ստացած եմ հայկական դրամները հաւաքելով եւ ուսումնասիրելով*:

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

* Թարգմանեց Եղիա Թ. Ներսիսեան: Անգլերէն բնագրին համար տե՛ս PAUL Z. BEDOUKIAN, «Fifty Years of Armenian Numismatics: An Autobiography», *Armenian Journal*, Series I, Vol. XX (1994), N° 1, pp. 13-22.